

Nem egyszer úgy tűnik, hogy napjainkra valahogy feledésbe merült kiváló nyelvészeinknek Pest város nevéről évszázadunk folyamán egyre gondosabban kimunkált álláspontja.

Pest város kezdetei, nevének eredete, de legfőképpen a szó jelentése több évszázados vita tárgya. A huszadik században kiemelkedő nyelvészeink közül többen is foglalkoztak e kérdéssel, így többek között MELICH JÁNOS, KNIEZSA ISTVÁN, MOÓR ELEMÉR és utoljára említem, de nem utolsó sorban PAIS DEZSŐ. Állást foglaltak e kérdésben kiváló történészek is.

A több évszázados vita áttekintése természetesen messze meghaladná ezen kis írás kereteit, annak összefoglalása és az újabb kutatási eredményeket is figyelembe vevő felülvizsgálata terjedelmesebb tanulmányt igényel. Ehelyütt csupán egyetlen kutató és sokoldalú tudós, Pais Dezső állásfoglalásának alakulását, érlelődését és végső megfogalmazását kívánom áttekinteni.

Három írását vetem össze alább, melyeknek megjelenését egy-egy évtizednél is hosszabb idő választotta el egymástól, így a szerző ismeretanyagának, kutatási eredményeinek gyarapodása folytán véleménye, állásfoglalása egyre kiérleltebb lett, egyre közelebb kerülhetett az igazsághoz. A három írás nem azonos jellegű és terjedelmű. Az első kettő Anonymus szövegéhez fűzött jegyzet, a harmadik tömör szak-vélemény, ez sem részletez, de igyekszik a legfontosabbnak ítélt kérdésekben állást foglalni.

Elsőként vizsgált sorai 1926-ban láttak napvilágot a Magyar Anonymus jegyzetanyagában. Második - tárgyat érintő - állásfoglalása 1937-ben jelent meg SZENTPÉTERY IMRE Scriptorum Rerum hungaricum kötetében, Paisnak ugyancsak Anonymus Gestájához fűzött, latin nyelvű, az előzőnél valamelyest bővebb és sokhelyütt módosított jegyzeteiben. Harmadik - szempontunkból jelentős - írását 1954-ben a Magyar Nyelv közölte Budapest kialakulásának kezdetei címen. Ennek előzménye, hogy a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága a Magyar Tudományos Akadémiát kérte fel, hogy a maga tudományos súlyával mondja ki a végső szót Budapest születésének dátumát illetően. Az MTA elnöksége több kiváló tudós közt Pais Dezsőt is felszólította, hogy fejtse ki véleményét e kérdésben. E felkérés nyomán gondosan kimunkált és a korábbi jegyzeteknél nemcsak terjedelmesebb, de tartalmilag is gazdagabb a korábbiaknál jóval kiforrottabb álláspontját, a kérdés újabb alapos áttanulmányozása, elmélyült elemzése alapján kiérlelt véleményét nemcsak az MTA elnökségének nyújtotta be Pais, de nyomtatásban is közzétette (MNy. L, 506--513.)

I.
1926.

PAIS DEZSŐ Anonymus Gestájáról új fordítást készítve, azt 1926-ban Magyar Anonymus címen, bevezetéssel, jegyzetek-

kel és térképpel ellátva tette közzé. A Gesta "castrum quod dicitur Pest" szavaihoz fűzött jegyzetében több kérdésre igyekezik választ adni. Bontsuk szét elemeire Pais e jegyzetének szövegét "Mint Melich megállapítja" -- írja Pais - magyarok és nem szlávok nevezték el Pestet

- szláv eredetű pest közszavukkal,
- aminek jelentése 'kemence, mészégető', és amely egész csomó régi és mai helynévben előfordul.
- Az Ős Pest helye bizonytalan,
- a rá vonatkozó legelső adatok azonban többnyire a Pest- vagy pesti révet emlegetik,
- márpedig a révnek mind a két oldalán keletkező telep megkaphatta a rév nevét,
- mint ahogy pl. a Megyer-révről a Duna két partján lévő megyer helységek,
- lehetett tehát eredetileg két Pest település a Duna két partján a révfőknél.
- Anonymus Pest vára valószínűleg a Duna-jobbparti Pest fölött álló vár a pesti új hegyen,
- ez a vele egyparti Budával került szorosabb kapcsolatba,
- ekkor annak nevét vette fel, mint Új-Buda, de
- a német Ofen név (a.m. 'pest')
- mostanig fenntartotta (a Duna jobbpartján) az eredeti nevet.

II. 1937.

SZENTPÉTERY IMRE 1937-ben megjelent *Scriptores Rerum Hungaricum* c. kötetében leköszölte Anonymus Gestáját is, melyhez PAIS DEZSŐ írt az előbbinél bővebb és sokhelyütt módosított, latin nyelvű jegyzetanyagot. A "castrum quod dicitur Pest" szavakhoz fűzött jegyzetben is fedezhetünk fel új elemeket, illetve érdemi eltéréseket. Itt is vegyük sorra -- magyarra fordítva -- a jegyzet elemeit:

- A Pest helyneveket itt és másutt Magyarországon nem szlávok, hanem magyarok adták,
- a pest szó átvétel szláv nyelvből,
- jelentése 'kemence, mészégető' vagy 'barlang' (Melich).
- Az Ős-Pest hol lehetett, nem tudni,
- a név jelentése alapján valószínű, hogy a Duna jobb partján feküdt
- az első említésekben Pest-rév vagy a Duna pesti rév-e szerepel,
- úgy lehetett, hogy a Duna mindkét partján, a két révfőnél létezhetett Pest nevű hely.
- A Duna-jobbparti Pest fölött emelkedő mai Várhegyet Mons Novus Pestiensis-nek,
- a rajta alapított várat és várost pedig Castrum Novi Pestiensis-nek nevezték
- minthogy ez a Duna ugyanazon partján fekvő Budával szorosabb kapcsolatba került,

- azáltal is, hogy onnan növekedett lakosainak száma,
- utóbb Budának, ritkábban Új-Budának nevezték,
- hogy a régebbi Budától, Ó-Budától megkülönböztessék.
- Az Ofen nevet, ami ugyanazt jelenti mint Pest,
- talán a Duna mindkét partján fekvő Pestről odaköltözött német lakosok adták,
- és máig is használják.

Érdeemes fölfigyelni arra, hogy 1937. évi jegyzetében Pais mellőzi az 1926. évi jegyzetben szereplő azon - valóban téves - föltevését, hogy az Anonymus említette Pest-vár a Duna-jobbparti Pest fölött emelkedő pesti újhegyen állt volna, teljesen új elem a pest szó 'barlang' jelentésének vagy-lagos elismerése, és a név jelentése alapján annak feltételezése, hogy az Ős-Pest a Duna jobb partján lehetett.

III. 1954.

Paisnak 1954-ben az MTA elnöksége felkérésére Budapest születésének datálásáról írt terjedelmesebb szakvéleményéből (MNY. L, 506-513.) itt csak azokat a gondolatsorokat emelem ki, amelyek Pest város kezdeteinek és nevének kérdésével kapcsolatba hozhatók, éspedig a korábbi két állásfoglalással való jobb összehasonlíthatóság érdekében lehetőleg abba a sorrendbe szedve, ahogy a gondolatok vagy azok előzményei az 1926., illetve 1937. évi írásokban egymást követték.

A korábbi nézettel szemben, hogy Pest neve a honfoglaláskor itt talált bolgár-szlávoktól ered, és a magyarok mint lakott hely nevét vették át,

- Pais egyetért Melichhel, miszerint nem tulajdonnévi átvétel történt,
- a pest a magyarban korai, a honfoglalás után átvett,
- nyelvi jellegénél fogva bolgár-szláv jövevény közszó,
- a bolgár-szlávban, de más szláv nyelvekben is 'sütő, sütőkemence, kemence' voltak az eredeti jelentései,
- ebből fejlődtek az 'üreg, barlang' és 'szikla' jelentések,
- a magyar pest közszó újabban is előfordul 'kemence' értelemben,
- az ország különböző részeiből jelentkeznek régebben és újabban olyan földrajzi nevek, amelyekben a Pest magában vagy összetételben áll,
- egyeseknél a 'mészégető kemence',
- másoknál a 'barlang, szikla' jelentés vehető fel,
- ezek szerint őseink már az 1000 előtti évtizedekben megjelölhették földrajzi, térszíni tárgyat vagy helyet a pest szóval, és használhatták azt tulajdonnévként.
- Pest eredetileg valamelyik Duna-jobbparti hegynek, valószínűleg a Gellérthegynek lehetett a neve,
- amit azért kaphatott, mivel természeti sajátosságánál fogva mészégetők vagy üregek voltak rajta,
- a hegy neve átment a lábánál fekvő helyre,
- így lehetett Pest az a révfő, illetőleg rév, amelyik

- itt, közelebbről bizonyára a Gellérthegy északi lába előtti térrésről vitt át a Dunán,
- lehetséges, hogy még a rév létesülte vagy használata előtt alakult ezen a tájékon valami telep, s ez lehetett, mint helység - úgy mondhatjuk - az Ős-Pest,
 - a révnek a balparti fejenél keletkezett telep neve a révről ugyancsak Pest lett,
 - az Anonymus-féle "castrum quod dicitur Pest" a Március 15. téri római erőd,
 - a Duna-kétparti telepek közül a bal parti hamarabb és erősebben fejlődött, mégha talán a jobb parti volt is a korábbi település,
 - IV. Béla 1244. évi oklevele a bal parti települést Pest, a jobb parti települést minor Pest néven nevezi meg,
 - egy 1255. évi oklevélben olvasható "in monte Pestiensis castrum" nyilván azt akarja kifejezni, hogy a Duna-jobbparti Kis-Pest melletti hegyről van szó,
 - egy 1265. évi oklevélben szereplő "cives de Novo monte Pesthiensi" értelme abban látható, hogy az "új vár"-nak a hegyét szembeállítja a régebbi Pest hegygel, a Gellértheggel,
 - 1269-ben és 1285-ben már mons Budensis, 1285-ben és 1290-ben castrum Budensis elnevezés szerepel,
 - ezzel párhuzamosan 1260-tól kezdve a korábbi Buda a Vetus Buda megjelölést veszi fel,
 - a Pest név németre fordítva 1236., 1235-1241. évi adatok szerint Oven /Ofen/.

X X X

Pais Dezső három idézett írásában a véleményalakulás szembetűnő. Az 1954. évi állásfoglalás nemcsak terjedelmesebb, de számos helyen pontosabb, helyesebb, megalapozottabb, korábbi tévedéseket is kiigazító írás, hogy csak a leglényesebbeket említsem

Pais az 1926. évi megállapításaival szemben 1954-ben

- a pest szót nem meghatározhatatlan szláv, hanem egyértelműen bolgár-szláv eredetűnek tartja,
- a szónak 'kemence' jelentése mellett a 'barlang' jelentését is figyelembe veszi,
- jelzi, hogy a pest szó a magyarországi helynévanyagban mindkét, tehát 'barlang' jelentésben is előfordul,
- az Ős-Pest a Gellérthegy északi lábánál, a Duna partján lehetett,
- a Novus Mons Pestiensis név az új vár hegyét a régebbi Pest-hegygel, a Gellértheggel állítja szembe,
- Anonymus Pest vára a Március 15. téri római castrummal azonosítható.

Figyelemre méltó, ahogy Pais a név átszállását, illetve a névváltozásokat felvázolja pest köznévvé 'kemence' vagy 'barlang' -- Pest-hegy = Gellérthegy 'kemencés hegy' vagy 'barlangos hegy' -- Pest hely, esetleg kis telep a Gellért-

hegy lábánál /"Ős-Pest"/ -- Pest-rév dunai átkelőhely a Pest-hegy lábánál -- két Pest település a Pest-rév két fejénél -- a Duna-jobbparti Pest hamarabb és gyorsabban fejlődött, gazdag, jelentős város lett, a balparti révfő települése viszont kicsiny maradt, és az előbbinek függvénye, minor Pest lett -- a német telepes lakosság által adott Oven Ofen név a Pest névvel azonos jelentésű -- Novus Mons Pestiensis a mai Várhegy szembeállítva a régi Pest-heggyel, a Gellértheggyel -- Castrum Novi Montis Pestiensis -- Castrum Budensis -- egyidejűleg a régebbi Buda Vetus Buda, Óbuda lett.

Mindezt több oknál fogva is célszerűnek láttam áttekinteni. Hasznos egy kiváló nyelvésznek ebben a régóta vitatott és máig sem egyértelműen lezárt kérdésben kialakított, kiérlelt álláspontját rekapitulálnunk és tudatunkban helyreraknunk. Annál inkább is célszerű most -- bár viszonylag szűk kör számára -- újból felidézni, hogy mi volt ebben a kérdésben Pais Dezső kiforrott álláspontja, mert Anonymus Gestájának az 1975-ben sokezres példányszámban megjelent hasonmás kiadása végén leköszölt "eredeti"-nek nevezett Pais jegyzet az 1926. évi jegyzettel azonos, és így a széles köztudatba -- akaratlanul is -- azt táplálja be, hogy amit ott olvasnak, az az akkor már elhunyt Pais Dezső végső, kiérlelt álláspontja volt ebben a kérdésben, hiszen azt várná az olvasó. Pedig amit 1975-ben Pais neve alatt kinyomtatnak, azon ő már az 1937. évi Anonymus jegyzetében is túllépett. Nem sokat segítenek e félreértés eloszlatásában az 1975. évi Anonymuskötet jegyzetei elé írt rövid bevezető sorok sem. Azokból megtudja az olvasó, hogy Pais az 1926. évi Magyar Anonymushoz írt jegyzeteit az 1937. évi latin nyelvű kiadáshoz alaposan átdolgozta, és tulajdonnév-magyarázatait is több esetben módosította, azután a Pais-féle Anonymus fordítás 1958-ban és 1973-ban is más szerző jegyzeteivel jelent meg. Ezek után az a szóhasználat, hogy "az új (1975. évi) Anonymus kiadás számára megőriztük Pais Dezső eredeti jegyzeteit", úgy érthető, hogy Pais eredeti szövegfordítása mellé ezúttal nem más szerző jegyzeteit kapja kézhez az olvasó (mint az 1958. és 1973. évi kiadásban), hanem eredeti Pais jegyzeteket, de az "eredeti" szóból az nem derül ki egyértelműen, hogy ezek nem Pais helyesbített, számos lényeges kérdésben módosított álláspontját tükrözik, hanem azok az első -- legalábbis a Pest vonatkozásában -- zsenének mondható 1926. évi jegyzetek, amiken ő már az 1937. évi Anonymus jegyzeteiben is több ponton módosított, túllépett, amiknek egy részével ő már rég nem értett egyet. Jó lett volna az 1975. évi hasonmás kiadás jegyzeteiben Pais 1926. évi jegyzetei mellett (ha már az 1937. évit nem akarták lefordítani) Pais későbbi helyesbítéseit, módosításait legalább pár szóval feltüntetni, jelezve, hogy azok magától Paistól származnak.

Tanulságos Pais három írása kapcsán azt is végiggondolnunk, hogy a legkiválóbb szakemberek egyikének is hogyan változik, fejlődik, érlelődik a véleménye egy-egy szakmai kérdésben, ha ahhoz több mint egy évtized múltával újból visszatér. A Pais által nagyon is számontartott horatiusi Nonum prematur in annum (lásd Pais Dezső 1951. július 18-i levelét

Horváth Jánoshoz - NévtÉrt. 11: 103) szem előtt tartása tehát még a mai rohanó világban is gyümölcsöző. Érdekes a szerzőnek a már leírt, illetve már kinyomtatott gondolatait is egy-egy évtized elmúltával elővennie, kritikus szemmel felülvizsgál-
nia, és ha a korábbi álláspont helytelennek, pontatlannak vagy hiányosnak bizonyul, akkor az attól eltérő, a korábbival ellentétes, azt kiigazító vagy kiegészítő újabb véleményét nyilvánosan közzétennie nemcsak nem szégyen, de a tudományos becsületből fakadó etikai kötelezettség.

Ezt is megtanulhatjuk Pais Dezső példamutató munkásságá-
ból.

DÉNES GYÖRGY